

LIBERTATEA DE EXPRIMARE - PROVOCĂRI CONTEMPORANE

Autor: Andrei Marin | 25 februarie 2022

Societatea contemporană a atins un nivel nemaîntâlnit de organizare, iar complexitatea sistemului său politic este de așteptat să crească în continuare. Totuși, premisele regimurilor democratice trebuie reamintite permanent pentru a asigura perpetuarea și îmbunătățirea acestor forme politice. Dintre factorii perturbatori capabili să deturneze mecanismele democratice, destul de mulți acționează în sensul modificării conceptului de libertate de exprimare, amendat în sensul introducerii unor limite justificate prin îmbunătățirea interacțiunilor interumane. În practică, efectul acestor limite are o foarte importantă componentă negativă, care pune în paranteză presupusele beneficii.

Deși libertatea de exprimare este garantată formal ca premisă a democrației, un asemenea sistem necesită existența unui anumit nivel de acord între cetățeni. De aceea, ne putem aștepta să existe o constrângere (naturală sau artificială) a libertății de exprimare, prin care să fie prevenită dispersarea necontrolată a opiniilor până în situația extremă a imposibilității de a atinge un acord. Această constrângere este reprezentată de rezoluția filtrelor pe care le folosim atunci când solicităm opinia unei persoane. Niciodată nu știm tot ce gândește celălalt, însă putem afla suficient pentru a ține cont de opinia lui. De exemplu, sondajele de opinie oferă întotdeauna câteva opțiuni de răspuns, corespunzătoare în termeni matematici unei note de la 1, la - să zicem - 5. În felul acesta se obțin categorii largi de răspunsuri coincidente. Referendumurile oferă o rezoluție deosebit de slabă, corespunzând opticii „în alb și negru“ asupra lumii. Bineînțeles, două persoane care au bifat același răspuns la o întrebare nu pot fi în totalitate de acord pe orice ține de subiectul întrebării. Pentru funcționarea societății acest aspect nu este esențial decât în măsura în care aducem în discuție filtrele avute la dispoziție. De pildă, doi votanți ai aceluiași partid pot aprecia mulțimi disjuncte de parlamentari ai acestuia, însă acest lucru este mai puțin important pentru societate decât opțiunea lor electorală. Totuși, dacă votul ar deveni uninominal, atunci s-ar putea ca opțiunile celor doi indivizi să se modifice.

O altă constrângere vizează opiniile cărora nu li se poate permite să se manifeste pentru protejarea societății ca întreg. Aici mă refer la acele opinii ce nu pot fi exprimate din considerente legale, precum sunt cele antisemite. Acestora li se adaugă opiniile care pot fi exprimate conform legii, dar aduc un grav prejudiciu celui ce le exprimă. În legătură cu această categorie poate fi discutată chestiunea corectitudinii politice, care trece dincolo de revizuirea limbajului și pătrunde în domeniul semnificațiilor.

Pentru scopul nostru, putem rezuma principiile democratice ca asigurând libertatea de exprimare în raport cu aproape orice chestiune (mai puțin cele periculoase la adresa societății). În același timp, cultura democratică promovează individualismul, inclusiv deoarece încurajează fiecare individ să-și formeze propriile opinii și să le manifeste. Subiectele care suscită opinii sunt din ce în ce mai numeroase, deoarece societatea crește în complexitate. Pentru a fi un principiu eficient, observăm că individualismul nu este suficient dacă nu este dublat de o pregătire temeinică în domeniile acoperite de opiniile manifestate, precum și de o cultură a dialogului. Acestea sunt aspecte asupra cărora urmează să revenim, deoarece sunt relevante în legătură cu incursiunea noastră.

Pentru a ilustra toate cele de mai sus, să ne imaginăm o foaie uriașă cu pătrățele de caiet de matematică. Fiecare pătrățel reprezintă indivizi cu opinii suficient de apropiate. Echivalent, putem spune că indivizii dintr-un pătrat ar răspunde la fel la un „sondaj” cu n întrebări cu câte m variante de răspuns. Indivizii din pătrățele vecine pot însă avea opinii destul de diferite¹. Vom presupune că întrebările pe baza cărora am plasat oamenii în pătrățele acoperă problemele de natură politică și au suficient de multe variante de răspuns. Astfel, putem considera că oamenii dintr-un pătrățel se vor comporta similar în contexte politice. Izolăm din suprafața noastră acele pătrățele care conțin indivizii cu opinii inacceptabile, aici putând intra și cetățenii care se opun unor regulamente bazate pe corectitudinea politică. Presupunem, de asemenea, că indivizii dintr-un pătrățel pot interacționa cu cei din celelalte pătrățele, indiferent cât de departe ar fi acestea². Pe măsură ce-și dezvoltă propriul set de opinii și își cunosc mai bine vecinii de pătrățel, locuitorii planului nostru își dau seama că nu sunt mulțumiți cu diviziunile existente. De aceea, se produce o reîmpărțire a populației în pătrățele mai mici, obținute prin diviziunea pătrățelelor mai mari ale caietului. Procesul acesta nu poate continua la nesfârșit, pentru că populația noastră este finită. La un moment dat, oamenii nu vor mai avea vecini de pătrățel. Deși ar putea discuta cu cei din pătrățele vecine, manifestă o reticență profundă față de acest lucru. Democrația funcționează în continuare, dar societatea este nefuncțională.

Remarcăm două tendințe care contribuie la declinul societății descrise de noi. Pe de o parte, anumite sectoare (opinii) sunt izolate, în sensul respingerii opiniilor lor, din diverse motive. Pe de altă parte, preschimbările societății se manifestă printr-o polarizare accentuată pe o mulțime de subiecte. Putem înțelege această fragmentare pe baza argumentului teoretic al creșterii complexității societății, adică pe diversitatea

asociată elementelor de noutate din viața fiecăruia. Similar, putem să ne oprim la asupra cantității uimitoare de informații pe care o avem la dispoziție, cu consecințele sale, dintre care ne interesează în particular formarea opiniilor. La scară istorică, creșterea complexității societății umane poate fi urmărită cu ușurință și se asociază cu ameliorarea condițiilor de viață. Deși tendințele amintite sunt teoretic reversibile, practica oferă o direcție clară a schimbărilor. J. S. Mill imaginase câteva opinii liber exprimate, cărora să li se ralieze masele. Astăzi, opiniile abundă și se alătură diviziunilor induse de alte criterii (etnia, averea etc.). Capacitatea crescută de distribuire a părerilor prin intermediul rețelelor de socializare catalizează acest proces. Orientarea personală a fiecăruia a devenit o frontieră intolerantă chiar și la opinii vecine. Consecința imediată este că cetățenii nu se mai identifică cu opțiunile politice în aceeași măsură în care o făceau în trecut. Este greu de corelat scăderea prezenței la vot la nivel mondial cu declinul de ansamblu al vieții politice. Distanța dintre cetățean și partide nu a crescut în ansamblu, ci a apărut o barieră ce nu le permite oamenilor să aleagă o opțiune din afara orizontului lor de așteptări. Formarea unor opțiuni personale bine articulate este încurajată de cultura democratică, însă vedem cum - în timp - efectul este nociv pentru viața politică, în lipsa unor mecanisme de echilibrare, precum compromisul.

Un simptom al constrângerii noastre la propriul pătrățel este reprezentat de intoleranța la afirmații cu caracter obiectiv, dar nefavorabile propriei persoane. Tendințele în acest sens sunt îngrijorătoare, iar un scurtmetraj de acum câțiva ani arată pericolele din această direcție printr-un scenariu distopic. Filmul, intitulat *Alternative Math*³, pleacă de la povestea lui Danny, un copil ce se simte abuzat când profesoara de matematică îi spune că $2+2=4$, nu 22. Societatea se polarizează pe marginea cazului său și sugerează - în pură viziune relativistă - că trebuie să fim deschiși către mai multe răspunsuri. Vedem cum o nouă întrebare în sondajul nostru imaginar trasează niște granițe noi între pătrățele. Până la acel moment, nimeni nu s-ar fi îndoit de maniera în care se adună numere, dar ulterior scandalului taberele opuse intră într-un conflict fățiș. Profesoara nu este incriminată pentru că nu ar ști matematică, ci pentru că refuză să accepte un punct de vedere alternativ. Relativismul - exacerbat în scenariul de față - legitimează puncte de vedere anterior inexistente, fără însă a le impune. Schimburile de opinii devin niște mese rotunde la care este destul lucru să te afli, nu contează că nu ai cum ajunge în capul mesei.

Revenim la consecințele dezvoltării individualității la nivelul opiniilor. Din ce în ce mai mulți oameni se simt datori să aibă păreri despre tot felul de subiecte, ba chiar să le și exprime public. Adeseori, informarea din spatele acestora este în cel mai bun caz superficială, însă acest aspect este destul de irelevant pentru autori. Legitimarea lor nu provine din competențele pe care le au, ci din dreptul „natural” al opiniilor de a exista. Câteva exemple de etimologie populară au captat atenția publicului atunci când s-au manifestat în Congresul american. În timp ce caracterul ironic al respectivelor discursuri rămâne greu de stabilit, diletantismul lingvistic este imediat, însă se bucură

de semnificativ mai puțină atenție.

În puzderia de opinii, apar și conflicte, cum întâlnim și în scurtmetrajul amintit. Atât timp cât autorii opiniilor adverse sunt de acord că fiecare dintre ei are un punct de vedere legitim, schimbul de idei este limitat. Nu prea ni-l putem imagina pe școlarul care crede că adunarea se face prin alăturarea cifrelor susținând un schimb de idei cu profesoara sa⁴. Danny este foarte supărăcios, asemenea multor contemporani care interpretează în cheie personală orice replică nefavorabilă primesc. Această categorie este suficient de numeroasă încât să modeleze comportamentul celorlalte persoane, devenite foarte precaute. Dincolo de constrângerile sociale, care impun numeroase edulcorări dezirabile pentru sănătatea relațiilor noastre, există o presiune pentru limitarea libertății de exprimare în raport cu conținutul „ofensator”. Deja rețele de socializare permit reclamarea postărilor pe motiv că ar aduce ofense, iar algoritmii prin care sunt rezolvate asemenea litigii dau uneori erori grosolane.

Singura propunere pe care o putem face pentru evitarea problemelor este recursul la logica clasică, ce ne permite să distingem argumentele legitime (deși eventual tăioase), de atacurile *ad hominem*. Discursurile corect argumentate trebuie să beneficieze de pe urma unor date concrete de calitate, ceea ce necesită o informare riguroasă și obiectivă. Alt aspect relevant vizează modelele folosite pentru a explica datele. Noi am propus la rândul nostru un model pentru a da o caracterizare topologică pentru „spațiul” opiniilor⁵. Pe parcursul său au fost făcute anumite simplificări - unele poate insuficient subliniate, unele poate prea drastice. Valabilitatea modelelor este o chestiune relativă, însă nu în sensul relativismului, ci al relativității (înțeleasă ca eroare relativă la rezultat). Teoria newtoniană a gravitației este suficientă pentru a explica mișcarea unui obuz de tun, însă pentru a efectua calculele din spatele sateliților aferenți serviciului GPS ne trebuie teoria relativității generalizate a lui Einstein, care oferă rezultate mai precise.

Dincolo de identificarea atacurilor la persoană sub toate formele lor, trebuie luate în considerare efectele afirmațiilor obiective asupra indivizilor. Lexicul se deformează sub acțiunea unor eufemisme care își pierd în timp nuanța. Cuvintele, la rândul lor, modelează gândirea, astfel încât sunt esențiale în orice discuție despre libera exprimare. Potențialul lor ofensator ține de raporturile dintre individ și colectivitate, dintre pătrățelele mai mici și cele mai mari de pe foaia ce descrie societatea. Cu cât un individ este mai ferm în credința că afirmația sa este corectă, cu atât mai greu va accepta orice fel de contraargument, incluzându-le pe cele de natură factuală. Cultura failibilității este un exercițiu util, care se corelează cu istoria ideilor. Știința este un bun punct de plecare în această direcție, deoarece se află într-un permanent proces de rafinare a rezultatelor pe care le avansează. Astronomul și fratele iezuit Guy Consolmagno, directorul Observatorului Astronomic al Vaticanului, a ținut în 2019 la București o prelegere despre idei astronomice greșite care au fost considerate corecte⁶. Cercetările sale depășesc istoria astronomiei și arată cât este de probabil și de ușor să ne înșelăm

inclusiv în știință. Odată amintite câteva asemenea idei, greșeala trece drept firească, iar afirmațiile obiective care ne contrazic își pierd puterea ofensatoare. Orice părere, inclusiv cele referitoare la propriile noastre persoane, poate fi zdruncinată, iar formarea noastră ar trebui să țină cont de acest lucru. În momentul în care sportivii se antrenează pentru a atenua efectele căderii, aceștia înțeleg că pierderea echilibrului este ceva firesc, impus de limitele organismului uman, nicidecum vreo dovadă a incapacității lor de a se menține pe propriile picioare. Similar, „școala greșelii“ ar trebui să facă parte din apanajul oricui, pentru că acceptarea firescului greșelii aduce cu sine modestia și simțul măsurii.

Alături de celelalte provocări la adresa libertății de exprimare, o atenție specială merită acordată presiunilor de natură ideologică. Deși indivizii se ancorează din ce în ce mai puternic în propriul set de opinii (care acoperă o gamă de subiecte tot mai vastă), aceștia se asociază pe criterii dintre cele mai diverse. Pătrățele diferite de pe foaia de matematică se colorează identic sub acțiunea unor anumiți stimuli, fără a manifesta vreo intenție de contopire. De la gen, la rasă sau naționalitate, diferite criterii angajează grupuri mari (și, implicit, eterogene) în discursul public, fără a inversa tendința globală de fragmentare a societății. De exemplu, protestele sub sloganul Black Lives Matter au mobilizat indivizi foarte diferiți, ceea ce s-a văzut în formele diferite de manifestare: proteste pașnice, jafuri sau chiar comune anarhiste. Se vede astfel că deși criteriul global al adeziunii la cauza BLM a reunit aceste persoane, setul individual de atitudini a primat în cazul alegerii modului de manifestare a nemulțumirilor. Problema raportului dintre individ și colectivitatea cu care se identifică este importantă, deoarece ideologiile care amenință libertatea de exprimare creează, la rândul lor, colectivități. Totodată, ideologiile politice acoperă problema raportului dintre individ, stat și societate. În acest sens, Emilio Gentile propune trei categorii de raporturi între individ și societate⁷: individualismul, în care interesele individuale sunt singurele relevante, holismul, în care colectivitatea joacă un rol determinant în alegerile individuale, și totalismul, în care indivizii sunt dedicați integral colectivității. Pe un alt plan se definește totalitarismul, care se referă la intervenția statului în toate aspectele vieții individului. Ideologiile construite pe criterii etnice, economice, rasiale sau de gen cer o anumită participare a colectivității la viața publică, prin sublimarea individului în grupul din care face parte. În momentul în care asemenea ideologii cer și o restrângere a libertății de exprimare pe anumite motive, se face un pas important către totalitarism. Aceste considerente nu pot fi calificate drept intenții vădit totaliste, respectiv totalitare, deși observăm relativizarea premiselor statului liberal odată cu punerea în discuție a libertăților fundamentale pe care acesta s-a clădit.

Cultura poartă deja urmele unei paradigme a corectitudinii politice ideologizate. Dacă studiem ponderea „grupurilor subreprezentate“ în filme sau seriale, observăm o tendință clară de compensare pentru unele comportamente opuse din trecut. Singurul aspect care trebuie lămurit este dacă această situație rezultă din mecanismul cererii și

al ofertei. Vocația aproape pedagogică a unora dintre produsele în discuție conduce la ideea că justificarea apariției acestora (sau măcar a formei lor) este ideologică. Se discută în spațiul românesc despre marcarea filmelor din perioada comunistă care rulează la televizor, pentru a reaminti publicului contextul în care acestea au apărut. Dacă în cazul acestora avizul cenzurii depindea de conformarea la necesitățile propagandistice, astăzi discuția se poartă mai degrabă în termeni financiari. Este ușor de obținut fondurile necesare producerii unor filme pe anumite teme, respectiv în anumite condiții (de exemplu, o anumite selecție a actorilor). În consecință, unele subiecte predomină în sens statistic, fără a forța propriu-zis dispariția altora. Libertatea de exprimare este menținută, numai că unele idei sunt mai ușor de exprimat decât altele.

Poate mai periculoase decât totalitarismele și totalismele, față de care indivizii manifestă o anumită reticență, măcar în sens statistic, sunt „zonele gri”. Aici se încadrează libertatea de exprimare constrânsă de diverși factori, dintre care am explorat numai o fracțiune. Pierderea treptată a libertății ne poate eluda vigilența atât timp cât drepturile ne sunt menținute la nivel formal. Deja am permis accentuarea dihoniei din societate, acea fragmentare de pe foaia de matematică pe care am imaginat-o, prin algoritmi de recomandare a conținutului pe internet. Aceștia ne încurajează să consumăm tot mai multe produse în cheia celor pe care deja le-am încercat, ceea ce accelerează separarea indivizilor. Discuția ar merita continuată astfel încât să includă transformarea coordonatelor conținutului virtual, adecvarea educației spiritului critic la acesta etc. Rămânând strict în sfera libertății de exprimare, tragem concluzia că igiena spațiului public depinde de fiecare om în parte. Asumarea posibilității de a greși și exprimarea responsabilă a opiniilor constituie sugestii globale, care eclipsează presiuni punctuale, precum cele din partea corectitudinii politice. De aceea, combaterea presiunilor de moment este inefficientă în lipsa unor atitudini universal valabile, care, nu de puține ori, cer să ne manifestăm libertatea de exprimare abia după cizelarea logică și tehnică a afirmațiilor pe care avem de gând să le facem.

NOTE

1. Rezultatul este de ordin matematic și reiese din construcția unei funcții între spațiul opiniilor și planul foii de hârtie, adică . Distribuția discretă a persoanelor în spațiul opiniilor asigură prin principiul cutiei popularea pătrățelelor pentru valori rezonabile ale lui n și m . Motivul pentru care nu recurgem la spațiul opiniilor este pur intuitiv, dat fiind că un cub n -dimensional este greu de imaginat. ↑
2. Justificarea matematică a acestei presupuneri este irelevanța metricii din plan pentru geometria spațiului n -dimensional din care s-a obținut planul. ↑
3. Disponibil la <https://www.youtube.com/watch?v=Zh3Yz3PiXZw>. ↑

4. De dragul discuției, merită spus că există o demonstrație pentru $2+2=4$, în mulțimea numerelor naturale. Acestea sunt un construct matematic ce poate fi descris riguros prin axiomatica lui Peano. O carte ce prezintă în mod accesibil dedesubtul matematicii elementare este David Berlinski - *Unu, doi, trei. Matematica absolut elementară*. ↑

5. Denumirea, deși poate părea bizară, are justificare matematică, unde spațiul este un concept abstract. Totodată, fizica operează cu descrieri ce folosesc noțiuni precum „spațiul fazelor“ sau „spațiul configurațiilor“. ↑

6. O înregistrare a acestei conferințe ținute cu altă ocazie se găsește la <https://www.youtube.com/watch?v=Gr0R5oiIoak> ↑

7. Emilio Gentile - *Total and Totalitarian Ideologies*, în M. Freedman, C. Sargent și M. Stears (ed.) - *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, Oxford University Press, 2013. ↑

LECTURI SUPLIMENTARE

Paul Johnson - *Dușmanii societății*, Humanitas, 2013;

Alain Finkielkraut - *Înfrângerea gândirii*, Humanitas, 2013;

Umberto Eco - *Cum ne construim dușmanul*, Polirom, 2017 - mai ales eseurile *Cum ne construim dușmanul* și *Absolut și Relativ*;

Andrei Vieru - *Elogiul frontierelor*, Humanitas, 2021.

Imagine: Unsplash